

فصل سوم

ویژگی‌های فرهنگی استان

درس نهم : فرهنگ عامه استان

فرهنگ عامه و ضرورت آن

به مجموعه‌ای از عقاید، آداب و رسوم، قصه‌ها، افسانه‌ها، زبان و گویش، خوراک، پوشاک، بازی‌های محلی، آیین و مراسم سنتی و مذهبی، صنایع دستی و ... که توسط مردم یک سرزمین مورد استفاده قرار می‌گیرد؛ «فرهنگ عامه» آن سرزمین گفته می‌شود.

در حقیقت، فرهنگ عامه، شناسنامه و برگه هویت هر ملت است که با معرفی آن، خصوصیات اجتماعی و اعتقادی آن مردم شناخته شده، با انتقال آن به نسل جوان، آداب و رسوم گذشتگان حفظ می‌شود.

بی‌توجهی به فرهنگ عامه موجب می‌شود تا آداب و رسوم عمومی به فراموشی سپرده شده، زمینه برای بی‌هویتی نسل جوان مهیا شود.

سرزمین قم نیز با داشتن سابقه یکجانشینی ۷۰۰ ساله دارای فرهنگ عامه مخصوص به خود است که تحت تأثیر ارتباط بین مردم و ویژگی‌های جغرافیایی این سرزمین در طول تاریخ به وجود آمده است. در این فصل، شما به اختصار با فرهنگ عامه استان قم آشنا می‌شوید.

مردم استان قم از دیرباز دارای ویژگی‌های فرهنگی خاص خود بوده‌اند که در این درس، شما با زبان و گویش‌های محلی، ضرب‌المثل‌ها، قصه‌ها، باورها و اعتقادات عامیانه مردم، بازی‌های محلی، دعاها، صنایع دستی، آیین‌ها و آداب و رسوم محلی، غذاها، شیرینی‌های سنتی و سوغات مردم استان قم آشنا می‌شوید.

زبان و گویش

زبان مردم قم، فارسی دری است که از زمان‌های قدیم با این زبان صحبت کرده‌اند. استان قم از نظر موقعیت جغرافیایی در قلمرو گویش‌های مرکزی ایران قرار دارد. گویش‌های مرکزی در اصطلاح زبان‌شناسان به گویش‌ها و لهجه‌هایی گفته می‌شود که در حوزه شهرهای سمنان، ری، قم، اصفهان، نائین، کاشان و همدان و مناطق مابین این شهرها به کار می‌رود. گویش مردم قم در دوره‌های گذشته «کمج» یا «کُمیج» نامیده می‌شده است.

امروزه در استان قم علاوه بر گویش فارسی قمی، گویش‌های گوناگون وجود دارد که در میان آنها می‌توان به گویش‌های ترکی، خلجی و کله‌کوی شیرازی اشاره کرد.

برای مطالعه

در ذیل به برخی از واژه‌ها و اصطلاحات رایج و معانی آنها که در گویش قمی کاربرد دارد، اشاره می‌شود.

آب‌خوره : عطش	آزگوره : خمیازه
راف : طاقچه	گُسنه : گرسنه
لَهَر : بزرگ و نامناسب	وَرَجَسْتَن : پریدن
پِخْدِه : کمی	گُر گرفت : آتش گرفت
پلوشْتک : پرستو	چُوغُلِی : شکایت
ویله : فریاد	مایگی : عصبانیت

فعالیت

فعالیت گروهی ۱-۳

- ۱- معنای اصطلاحات قمی زیر را بنویسید :
شاک‌زدن، سور و سات، سوخته‌کندن، هِناس
- ۲- گویش قمی هریک از اصطلاحات زیر چیست؟
کاروان‌سرا، معطل، بیمار، از بین بردن

ضرب‌المثل‌ها

ضرب‌المثل‌ها زبان عامیانه‌ای‌اند که از نظر کارکرد اجتماعی بیانگر رفتارهای بهنجار و ارزش‌های اجتماعی‌اند. این‌گونه عبارات، گذشته از مفهوم محتوایی که دارند، از استعاره‌ها و کنایه‌های ادبی نیز برخوردارند؛ بنابراین، علاوه بر اینکه پیامی دارند، معرف جهان‌بینی و بینش هر جامعه‌اند. در زیر به چند نمونه ضرب‌المثل‌های قمی و معنای آنها اشاره می‌شود.

برای مطالعه

- به اندازه دوغت بز نپنه؛ یعنی، به اندازه تواناییات عمل کن (پاتو قد گلیمت دراز کن).
- فردا هم از این ماهه؛ یعنی، عجله‌ای در کار نیست.
- کم‌بخور گرد بخواب؛ یعنی، قناعت کن.
- هرکه به ما می‌رسه، وامی‌رسه؛ یعنی، آن‌طوری که با دیگران است، با من نیست.
- پاشنه گیوه را توی آب زدن؛ یعنی، به دنبال کار و فعالیت رفتن.
- مال دنیا مثل آب دریاست، هرچه آدم از آن بخورد، سیر نمی‌شود؛ یعنی، حریص نباش.
- مادر را دل سوزد و دایه را دامن؛ یعنی، هیچ‌کس مثل مادر دلسوز فرزندش نیست.
- اگر گرسنه شدی، بار به آسیاب ببر؛ یعنی، هنگام نیاز به عَوَضِ دست دراز کردن پیش دیگران، خودت کوشش کن.
- آردش را ریخته، الکش را آویخته؛ یعنی، کارهایش را انجام داده است.
- چاه باید از خودش آب ور بیاره؛ یعنی فرد باید خودش شایستگی داشته باشد.

فعالیت

فعالیت گروهی ۲-۳

با تحقیق و مصاحبه با افراد مطلع قمی، چهار ضرب‌المثل قمی را به همراه مفهوم آن بنویسید.

بازی‌های محلی

بازی‌های محلی مهم‌ترین عوامل رشد اجتماعی افراد جامعه در هر منطقه محسوب می‌شوند و بازتاب زندگی مردم آن منطقه است. در استان قم، بازی‌های محلی زیادی وجود دارد؛ مانند: ال‌ک‌دولک، مرّه بازی، خریشته، چوب‌بازی، شاطر بازی و ... با پرس‌وجو و مصاحبه با افراد مطلع، یک بازی محلی در قم را انتخاب کرده و توضیح دهید.

باورها و اعتقادات عامیانه مردم

باورها و اعتقادات عامیانه مردم قم را می‌توان به دو دسته تقسیم کرد:

الف) باورهای سنتی؛ مانند

- آب، مهریه حضرت فاطمه (س) است.

- نان برکت است و نباید به زمین بیفتد و زیر پا بماند.
- (ب) باورهای عامیانه؛ مانند
- پشت سر مسافر آب می‌پاشند تا به سلامت برگردد.
- نباید دور سر کسی چرخید.

فعالیت

فعالیت گروهی ۳-۳

چند مورد دیگر از باورها و اعتقادات عامیانه مردم قم را جمع‌آوری کرده، در کلاس ارائه کنید.

صنایع دستی

هم‌چون سایر نواحی ایران از دیرباز هنرهای بومی، با توجه به شرایط خاص جغرافیایی، در میان مردم قم رایج بوده است. صنایع دستی این استان حاصل ذوق سرشار و معرف نبوغ هنری استادان قمی است. شاخص‌ترین صنایع دستی استان قم عبارت‌اند از:

۱- قالی بافی: عمده‌ترین هنر سنتی استان قم، قالی بافی است. این هنر نفیس، امروزه در قم باعث اشتغال هزاران نفر شده است. در استان قم، فرش‌های نفیس و با ارزشی تولید می‌شود که محبوبیت خاصی در بازارهای فرش ایران و جهان دارد. قالی‌های ابریشمی و پشمی قم به علت طرز بافت، گره‌های ظریف و تراکم و فشردگی این گره‌ها، وضوح نقش‌ها و غنای رنگ‌ها که اغلب طبیعی هستند، شهرت یافته‌اند (شکل ۱-۳).

شکل ۱-۳- نمونه‌ای از فرش ابریشم قم

۲- سفالگری و سرامیک سازی : دشت های استان به خصوص اطراف جاده قم - کاشان از خاک بسیار خوبی برای کار سرامیک برخوردار است. وجود خاک مرغوب موجب رونق هنر سرامیک سازی، کاشی سازی، سفالگری و آجرپزی در قم شده است. این محصولات در ابتدا به کمک دست و چرخ سفالگری ساخته و در کوره حرارت داده می شوند، سپس روی آنها نقاشی، کنده کاری یا برجسته کاری صورت می گیرد و در پایان لعاب داده می شوند.

شکل ۲-۳- سفالگری در قم

فعالیت

فعالیت گروهی ۳-۴

به نظر شما، چه رابطه‌ای بین محیط و نوع صنایع دستی در استان قم وجود دارد؟

۳- درودگری و منبت‌کاری: منبت‌کاری ضریح‌ها، صندوق‌ها، منبرها، درهای زیارتگاه‌ها، صندلی و پوشش طاق‌ها از جمله هنرهای دست‌ساز چوبی هنرمندان و استادان قمی است.

شکل ۳-۳- نمونه‌ای از منبت‌کاری هنرمندان قم

بیشتر بدانیم

سنگ تراشی و حکاکی روی سنگ

مواد اصلی این هنر - صنعت را انواع سنگ‌ها نظیر فیروزه، سنگ مرمر، سنگ یشم، سنگ سیاه و سفید و... تشکیل می‌دهد و به کمک ابزار و وسایل مختلف، تراشیده یا حکاکی می‌شود. استان قم با دارا بودن معادن غنی سنگ‌های نیمه‌قیمتی با تنوع فراوان، موقعیتی مناسب در تولید فراورده‌های سنگی نیمه‌قیمتی و تزئینی دارد.

شکل ۴-۳ نمونه‌هایی از هنر سنگ تراشی در استان

بیشتر بدانیم

شکل ۵-۳ سوهان قم

سوغات استان

مهم‌ترین سوغات شهر قم، سوهان است (شکل ۵-۳). سوهان نوعی شیرینی خاص و معروف است که پیشینه‌ی آن به دوران قاجار می‌رسد. سوغات‌های دیگر استان عبارت است از مَهر، تسبیح، سجاده، انگشتر، صنایع دستی و خوراکی‌هایی مانند: انجیر، انار، فندق، رب انار و حلواشکری.

آیین‌ها و آداب و رسوم مردم

به‌طور کلی آداب و رسوم شامل شیوه‌های زندگی و عادات خاص یک ملت یا مردم یک منطقه است؛ به عبارتی، آداب و رسوم، الگوهای اساسی و مهم رفتار است که افراد یک محیط اجتماعی می‌پذیرند. آیین و آداب و رسوم مردم استان قم را می‌توان به دو گروه دسته‌بندی کرد:

الف) آیین‌ها و آداب و رسوم مذهبی

(ب) آیین‌ها و آداب و رسوم بومی و سنتی.

الف) آیین‌ها و آداب و رسوم مذهبی

در استان قم آیین‌ها و آداب و رسوم مذهبی متعددی در طول سال برگزار می‌شود؛ از جمله می‌توان به مراسم عید فطر، قربان، نیمه‌شعبان و مراسم یادمان ورود حضرت معصومه (س) به قم، مراسم اعتکاف و آیین‌های عزاداری اشاره کرد. آیا می‌دانید در هر یک از این مراسم چه فعالیت‌هایی انجام می‌شود و چرا حفظ این مراسم مهم است؟

برای مطالعه

۱- جشن‌های مذهبی: در استان قم در روزهای عید و میلاد ائمه، مراسمی برگزار می‌شود که در اینجا با بعضی از این مراسم آشنا می‌شوید:

الف) عید فطر: عید فطریکی از اعیاد بزرگ اسلامی است که در روز اول ماه شوال برگزار می‌شود؛ چون رؤیت هلال ماه شوال مستحب است، غروب روز آخر ماه مبارک رمضان عده‌ای به پشت‌بام‌ها رفته تا اینکه ماه را ببینند و عده‌ای نیز به خانه‌های مراجع می‌روند و از آنها کسب اطلاع می‌کنند. مراسم عید فطر با دادن فطریه آغاز می‌شود و مردم فطریه را به فقرا یا فامیل یا محل خود می‌دهند یا به صندوق کمیته امداد می‌ریزند و پس از دادن فطریه یا کنار گذاشتن آن، به نماز عید فطر می‌روند. پس از اتمام نماز، مردم برای تبریک گفتن روز عید به خانه مراجع و بزرگان می‌روند.

ب) عید قربان: عید قربان در استان قم بسیار گرامی داشته می‌شود. در این روز، معمولاً افرادی که حاجی اند و استطاعت دارند، گوسفند قربانی کرده، گوشت آن را بین همسایگان و مستمندان تقسیم می‌کنند.

پ) نیمه شعبان: در نیمه شعبان، سالروز میلاد باسعادت حضرت صاحب‌الزمان (عج)، باشکوه‌ترین مراسم در شهر قم برگزار می‌شود.

در شب نیمه شعبان، قم و جمکران غرق در نور و شادمانی است و مردم به یکدیگر نقل، شیرینی و شربت می‌دهند و به صورت خانوادگی به گشت و گذار در خیابان انقلاب (چهارمردان) و دیگر خیابان‌های شهر می‌پردازند و خیل عظیمی از مردم برای جشن و سرور و شرکت در مجالس مداحی به مسجد مقدس جمکران می‌روند. هم‌چنین، در این روز استان قم پذیرای میلیون‌ها زائر شیفته حضرت مهدی (عج) است.

ت) عید غدیر: در روز عید غدیر شهر مقدس قم و دیگر نقاط استان غرق در جشن و سرور می‌شود. در این روز حرم مطهر حضرت معصومه (س) و اماکن مقدس مذهبی چراغانی شده و ارادتمندان عصمت و طهارت (ع) در مراسم جشن و شادی، به امامت رسیدن حضرت علی (ع) را گرامی می‌دارند. هم‌چنین در این روز مردم به دیدن خانواده‌های محترم سادات می‌روند و با سوهان، گز، میوه و شیرینی پذیرایی می‌شوند.

شکل ۳-۶- خیابان چهارمردان در مراسم نیمه شعبان

ث) مراسم یادمان ورود حضرت معصومه (س) به قم: روز بیست و سوم ربیع الاول سال ۲۰۱ هجری قمری، روز ورود حضرت معصومه (س) از مسیر ساوه به قم است. در این روز، مردم قم و خادمان حرم در یک حرکت نمادین به اتفاق شخصی که نماد موسی ابن خزیج است تا بیرون شهر به استقبال آن حضرت می‌روند. این شخص که افسار شتر حضرت را به دست دارد، آن بانوی بزرگوار را به منزل شخصی خود هدایت می‌کند و در پایان مراسم، ضریح و مرقد مطهر آن حضرت گلباران می‌شود.

شکل ۳-۷- برگزاری مراسم یادمان ورود حضرت معصومه (س) به قم در حرم مطهر

۲- مراسم اعتکاف: در روزهای سیزدهم تا پانزدهم ماه رجب هزاران نفر از طلاب و مردم متدین قم در مساجد این شهر به خصوص مسجد جامع، مسجد امام حسن عسکری و مسجد اعظم معتکف می‌شوند و اعمال

مستحبی «ام داوود» را به جا می‌آورند.

۳- مراسم طلب باران : یکی از آداب و رسوم شایسته مردم قم، برپایی نماز باران و دعا و نیایش به درگاه خدا و درخواست رحمت الهی و باریدن باران به هنگام خشک‌سالی است. این مراسم در برخی از مکان‌های مذهبی به‌ویژه امامزاده‌ها با شیوه‌های خاصی انجام می‌شود. لازم به یادآوری است که هم‌زمان با جنگ جهانی دوم، شهر قم دچار خشک‌سالی شد که مردم نماز باران را به امامت آیت‌الله خوانساری برگزار کردند پس از مراسم، باران رحمت الهی بر این شهر بارید.

۴- مراسم لاله‌گردانی : لاله‌گردانی یا شمعدان‌گردانی حرم مطهر حضرت معصومه (س) از جمله مراسم زیبا و دیدنی است که مخصوص تغییر خادمان حرم است. به همین مناسبت، ۷ عدد شمعدان که درون هریک از آنها یک شمع روشن است، بین دو ردیف خادمان حرم که لباس یک شکل برتن دارند، قرار می‌گیرد. آنها چوب پیرهای خود را روی زمین در جلوی خود می‌نهند. در این هنگام، یکی از مردانی که در جلوی صف ایستاده در ایوان طلا رو به حرم شروع به خواندن خطبه می‌کند.

خادمان هنگامی که نوبت کشیک آنها به پایان می‌رسد، در این صف قرار می‌گیرند. بعد از پایان خطابه، یک نفر شمعدان را برمی‌دارد، می‌بوسد و مراسم خاتمه می‌یابد. در حقیقت، کسی که شمعدان را به دست می‌گیرد، کار روزانه‌ی خود را شروع می‌کند.

۵- عزاداری‌ها : در ایام عزاداری‌ها مانند دههٔ اول محرم به‌ویژه در روزهای تاسوعا و عاشورا، اربعین، ۲۸ صفر، رحلت حضرت معصومه (س)، شب‌های قدر و ایام فاطمیه، مساجد، تکایا با پوشاندن پارچه‌های مشکی، سیاه‌پوش شده، در بعضی از منازل نیز پرچم مشکی بر سر در خانه‌ها نصب می‌شود.

(الف) تاسوعا و عاشورای حسینی : به شکل‌های ۸-۳ توجه کنید. در روزهای تاسوعا و عاشورا، اکثر هیئت‌های عزادار قم با پرچم و علامت‌های مخصوص خود در مسیرهای تعیین شده به سمت حرم حضرت معصومه (س) حرکت می‌کنند و به عزاداری و سوگواری می‌پردازند. در این ایام، بسیاری از قمی‌هایی که به سایر نقاط مهاجرت کرده‌اند، براساس یک سنت قدیمی به قم می‌آیند و در مساجد و تکایای محله‌های قدیمی خود عزاداری می‌کنند.

در مناطق روستایی و بخش‌های مختلف استان قم نیز هیئت‌های عزاداری صبح روزهای تاسوعا و عاشورا از مسجد خارج شده به امامزاده یا روستای هم‌جوار می‌روند و در آنجا مراسم سینه‌زنی و عزاداری برگزار می‌کنند. تعزیه‌خوانی هم یکی از مراسمی است که در ایام محرم در قم اجرا می‌شود.

(ب) شهادت حضرت علی (ع) و شب‌های قدر : در شب ضربت خوردن و شب شهادت حضرت علی (ع) و شب‌های قدر، افراد در مساجد و حرم مطهر جمع می‌شوند و بعد از نماز مغرب و عشا ابتدا دعای افتتاح و سپس دعای جوشن کبیر و قرآن می‌خوانند. بعد نوحه خوانی، سخنرانی و روضه‌خوانی انجام می‌شود و در پایان مراسم، قرآن سرگرفتن انجام می‌شود و مردم از گناهان خود استغفار می‌کنند.

شکل ۳-۸- مراسم عزاداری حضرت اباعبدالله الحسین (ع) در حرم مطهر

پ) **رحلت حضرت معصومه (س)**: در روز رحلت حضرت معصومه (س)، خادمان حرم با حالت خُزن و اندوه و با ذکر صلوات از میدان میر به طرف حرم مطهر حرکت می‌کنند و مردم در صحن مطهر حضرت معصومه (س) عزاداری می‌کنند. - مردم شهر قم به‌ویژه زنان، سفره‌های نذری مختلفی را برپا می‌کنند؛ این مراسم تأثیرات معنوی، روانی و اجتماعی زیاد دارد.

بیشتر بدانیم

۶- **سفره‌های نذری در قم**: سفره‌های نذری در قم بیشتر به جهت ابراز علاقه به اهل بیت (ع)، برآورده شدن حاجات و رفع گرفتاری‌ها برپا می‌شود که در این مبحث به چند مورد اشاره می‌کنیم:

الف) سفره حضرت ابوالفضل (ع): در این مراسم، روضه حضرت ابوالفضل (ع) خوانده می‌شود و همه با هم می‌خوانند: «ای ماه بنی‌هاشم، خورشید لقاء عباس، ای نور دل حیدر، شمع شهدا عباس، با محنت و درد و غم، من رو به تو آوردم، از بهر خدا عباس، از بهر خدا عباس.» برای تزئین این سفره، از نان، پنیر، خرما، سبزی، عدس پلو و شله‌زرد استفاده می‌شود.

ب) سفره حضرت زینب (س): در این سفره، از آش، حلوا، نان، پنیر، سبزی و خرما استفاده می‌شود.

ب) **آیین‌ها و آداب و رسوم بومی و سنتی**
با توجه به ویژگی‌های جغرافیایی و فرهنگی استان قم، آیین‌ها و آداب و رسوم بومی و سنتی گوناگونی وجود دارد؛ از جمله می‌توان به مراسم شب چله، نوروز، تحویل سال و مراسم آن، سیزده‌بدر و مراسم سردرختی اشاره کرد. تأثیرات هر یک از این مراسم در زندگی خانوادگی، پیوندهای خویشاوندی و روابط اجتماعی چیست؟

بیشتر بدانیم

۱- مراسم شب اول زمستان (شب چله) : شب اول زمستان را «شب چله» می گویند. در این شب، مردم قم مانند بسیاری از نقاط کشور، هندوانه می خورند. افراد معمولاً در منزل بزرگ ترها جمع می شوند و فرد بزرگ تر به نقل حکایت و قصه می پردازد. در شب چله از طرف خانواده داماد برای نوعروس چلگی می برند که شامل میوه، کفش، لباس و طلاجات است.

۲- نوروز

مراسم شب پیش از سال نو: شب پیش از عید نوروز را «عرفه» یا «شب برات» می نامند. در این روز، مردم برای یاد کردن از مردگان و زیارت اهل قبور راهی امامزاده ها و زیارتگاه هایی که قبرستان دارند، می شوند تا علاوه بر زیارت، برای مردگان خیرات کنند. در شب عید نوروز، بسیاری از مردم به بزرگ ترین زیارتگاه استان، حرم حضرت معصومه (س) می روند.

تحویل سال و مراسم آن: در گذشته هنگام تحویل سال، سفره هفت سین مانند سفره های امروزی نداشتند. داخل سینی بزرگی، قرآن، سبزه، آینه، نبات، آجیل، چند عدد تخم مرغ رنگ کرده و چند عدد شمع روشن می گذاشتند. در بعضی از سفره ها علاوه بر آن، هفت چیز دیگر شامل سبزی، سکه، سمنو، سنجد، سرکه، سماق، سیب و ماهی قرمز وجود داشت.

اکثر مردم قم، هنگام تحویل سال به حرم مطهر می روند و دعای معروف تحویل سال را مرتب می خوانند و پس از آنکه سال تحویل شد، شادی می کنند و صلوات می فرستند.

سیزده بدر: سیزده بدر جزء آداب و رسوم سنتی مردم قم است. مردم در این روز غذا درست می کنند و به خارج از شهر می روند. در گذشته چون وسیله حمل و نقل موتوری نبود، اکثر مردم به امامزاده های اطراف قم مانند امامزاده ابراهیم، شاهزاده جمال، کوه خضرنبی، شاه احمد بن قاسم، شاه سید علی و ... می رفتند.

۳- مراسم سردرختی: در برخی از روستاهای قم به ویژه در وشنوه، مراسمی به نام سردرختی متداول است و در اوایل بهار برای اینکه درختان باغ از گزند سرما در امان بمانند، این رسم به اجرا درمی آید.

فعالیت

فعالیت گروهی ۳-۵

- ۱- برای حفظ آداب و رسوم سنتی استان قم، چه راه حل هایی را پیشنهاد می کنید؟
- ۲- درباره فرهنگ و آداب و رسوم محل شهر یا روستای محل زندگی تان در استان قم تحقیق کنید و در کلاس ارائه دهید.